

ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТА РІЧНИЦЯ ПРИЙНЯТТЯ ДЕКЛАРАЦІЇ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ

В історичному календарі нашого народу 16 липня 1990 р. є важливою віхою становлення української державності. Саме в цей день Верховна Рада України проголосила Декларацію про державний суверенітет України, що, безперечно, стало визначальною подією на шляху до національної незалежності. Саме на підставі Декларації про державний суверенітет України та продовжуючи тисячолітню традицію державотворення, 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України проголосила незалежність України.

Під час святкування 20-ї річниці прийняття Декларації про державний суверенітет України в липні 2010 р. Президент України у 1991 – 1994 роках Леонід Кравчук відзначив особливе місце Декларації про державний суверенітет України у боротьбі за незалежність: "Це перший державно-політичний документ, у якому проголошено державний суверенітет України. За суверенітет постала сама держава, причому Радянська Республіка, що само по собі є подією без перебільшення безпрецедентною".

Історичний контекст проголошення державного суверенітету України. Останнє десятиріччя ХХ ст. ввійде в історію завдяки дуже суттєвим геополітичними змінами. Серед нових політичних реалій – творення Української незалежної держави з-поміж інших країн пострадянського простору. Передумовами глобальних зрушень на континенті були: подолання військово-політичного протиборства Схід – Захід, падіння комунізму і переорієнтація низки держав на засади цінностей західної демократії.

Внаслідок цих подій світ із двополюсного, чітко розмежованого поступово набирає обрисів багатопольного, взаємозалежного, зростають взаємовпливи держав і народів. Тісно пов'язані між собою процеси подолання розколу Європи й Німеччини, ослаблення полюса сили, що його уособлювала Москва, та самовизначення народів східноєвропейських держав і національно-державного волевиявлення народів колишнього Радянського Союзу. На Сході припинили існування воєнно-політичний блок країн Варшавського Договору, Рада Економічної Взаємодопомоги та СРСР як світова наддержава.

Поява на політичній карті світу незалежної України започаткувала глобальні трансформації не лише в даному регіоні. Досягнення суверенного статусу Українською державою, за визначенням американського політолога З. Бжезінського, є однією з найвідчутніших геополітичних подій ХХ ст.

Реформи, започатковані в СРСР навесні 1985 р., спочатку проходили під контролем КПРС. Однак з розвитком гласності все менше людей знаходили гармонію у відносинах між державою та особистістю. Комуністична ідеологія втрачала свою владу, в суспільстві посилювалась політична активність. Ці процеси в Україні одразу отримали національний відтінок. Почалися акції протесту проти закриття шкіл з викладанням предметів українською, витіснення національної мови зі сфери державного управління, книгарень, ЗМІ. В листопаді 1988 р. в Києві відбувся перший мітинг, присвячений проблемам охорони навколишнього середовища, під час якого В.Щербицького – першого секретаря КПУ – та інших партійних та радянських керівників було звинувачено у приховуванні інформації щодо наслідків Чорнобильської катастрофи.

В 1989 р. політичні страйки вибухнули в Донбасі, а в Києві було сформовано Народний Рух України. Навесні 1989 р. в СРСР було проведено перші вільні вибори (з 1917 р.), які призвели до появи нового центру влади у вигляді дворівневої представницької системи: З'їзду Народних Депутатів СРСР та постійно діючої Верховної Ради СРСР, яка обиралася під час засідань з'їзду. В новій ситуації В. Щербицький довгий час не мав реальної влади. Диктатура партії та вся тоталітарна система невдовзі розлетілися вщент.

В березні 1990 р. були проведені вибори в Верховну Раду УРСР та місцеві ради. Верховна рада оновилася на 90%. На політичній арені з'явилося багато нових політичних фігур, прибічників реформ. 15 травня Верховна Рада УРСР 12-го скликання уперше почала працювати як парламент – на постійній основі. Перша сесія тривала понад два місяці, а не два-три дні, як раніше. Сформувалися два блоки депутатів: парламентська більшість ("За Радянську суверенну Україну") й опозиційна "Народна рада". Робота Верховної Ради постійно транслювалася у прямому ефірі по радіо і телебаченню. Полеміка між депутатами негайно ставала відомою в суспільстві й сприяла його дальшій політизації. Проголошення 12 червня 1990 р. державного суверенітету Російською

Федерацією змусив компартійно-радянську більшість у Верховній Раді України задуматися над тим, як поводитися в ситуації, що склалася. Врешті-решт, компартійна більшість у Верховній Раді уперше знайшла спільну мову з опозицією. 28 червня 1990 р. український парламент розпочав розглядати питання про державний суверенітет.

Зміст Декларації про державний суверенітет України. Відлік новітньої доби незалежності України розпочався з прийняття в 1990 році Декларації про державний суверенітет. Верховна Рада Української РСР 16 липня 1990 р. прийняла знаменний, історичного значення документ – Декларацію про державний суверенітет України. Із 385 депутатів, присутніх у цей день на засіданні парламенту, за Декларацію проголосували 355, проти – чотири, не взяли участі у голосуванні – 26 (однак 18 з них звернулися до секретаріату з проханням приєднати їхні голоси до голосів «за»).

Декларація складалася зі вступу (преамбули) та десяти розділів:

- I. Самовизначення української нації.
- II. Народовладдя.
- III. Державна влада.
- IV. Громадянство Української РСР.
- V. Територіальне верховенство.
- VI. Економічна самостійність.
- VII. Екологічна безпека.
- VIII. Культурний розвиток.
- IX. Зовнішня і внутрішня безпека.
- X. Міжнародні відносини.

В преамбулі Декларації зазначається: «Верховна Рада Української РСР, виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний та духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України, *проголошує* державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах».

Далі зазначалося, що Україна як суверенна держава розвиватиметься в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією невід'ємного права на самовизначення. Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій чи окремих осіб переслідуються законом.

«Громадяни Республіки всіх національностей, – підкреслювалося у Декларації, – становлять народ України». Народ України є єдиним джерелом державної влади. Українська держава «забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин».

Відповідно до Декларації, Україна є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя. Українська держава забезпечує верховенство Конституції та законів. Республіки на своїй території. «Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову. Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором Української РСР, який призначається Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний».

Територія України в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена чи використана без її згоди. Національним багатством країни володіє, користується і розпоряджається тільки народ України. Вона самостійно встановлює порядок організації охорони природи і порядок використання природних ресурсів, може заборонити будівництво й припинити функціонування будь-яких підприємств, установ та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці.

Надзвичайно важливим став розділ VI Декларації, в якому проголошувалася економічна самостійність України: «Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах».

В Декларації було проголошено, що «Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України. Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян».

Декларація закріплює право України на «свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки».

Як суверенна держава, Україна «самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю».

Важливими для забезпечення екологічної безпеки на території держави стали положення Декларації про те, що Україна «самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів». Україна «має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці», дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління.

У світлі наслідків Чорнобильської катастрофи революційним стало проголошене Декларацією «право на відшкодування збитків, заподіяних екології України діями союзних органів».

Щодо культурного розвитку, то в розділі VIII Декларації проголошується що Україна є «самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку».

Українська держава «забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя».

Національні, культурні та історичні цінності на території України є виключно власністю народу Республіки. Україна має право на повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за її межами.

У сфері зовнішньої та внутрішньої безпеки Декларація закріпила право України на власні Збройні Сили, внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді. Україна «визначає порядок проходження військової служби громадянами Республіки», а її громадяни «не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради».

Надзвичайно важливим стало положення Декларації про те, що «Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї». Важливо зазначити, що попри поширену серед частини населення хибну думку, в текст Конституції України 1996 р. положення про позаблоковість та нейтралітет не потрапило.

Засадничими положеннями Декларації в сфері міжнародних відносин стали проголошення України суб'єктом міжнародного права, який «здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах».

Україна «виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах».

Важливим для міжнародного іміджу України стало положення Декларації про визнання українською державою переваги загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритету загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

В Декларації була прописана необхідність прийняти нову конституцію республіки, а в перехідних положеннях зазначено, що відносини з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи. Жодної прямої вказівки про участь України в новому союзному договорі немає.

Значення Декларації про державний суверенітет України. За своїм юридичним змістом Декларація про державний суверенітет України не потребувала жодних додаткових актів про незалежність. Де-факто, 16 липня 1990 року Україна вже стала незалежною, самостійною, суверенною державою.

Підтвердженням цьому слугує Постанова Верховної Ради №56-ХІІ «Про День проголошення незалежності України». В цій Постанові прямо зазначається: «підтверджуючи історичну вагомість прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року, вважати день 16 липня Днем проголошення незалежності України і щорічно відзначати його як державне загальнонародне свято України». Отже, Днем незалежності України було проголошено 16 липня на честь прийняття Декларації про державний суверенітет України.

Незважаючи на прийняття Декларації про державний суверенітет, Україна продовжувала залишатися у складі Союзу РСР, хоча з цього часу діяла самостійніше, сміливіше, без огляду на Москву. Впродовж короткого часу (з літа 1990 р. до літа 1991 р.) Верховна Рада УРСР схвалила близько 40 законів і 68 постанов з різних аспектів економічної політики. Серед них: закон про економічну самостійність України (серпень, 1990 р.) та постанова (листопад, 1990 р.) «Про проекти концепції та програми переходу Української РСР до ринкової економіки», інші акти.

На думку ряду політологів та істориків, День незалежності України було б логічно відзначати 22 січня, а не 24 серпня. Адже в цей день 1917 року Центральна Рада України проголосила утворення незалежної Української Держави. Відтак, в 1990 – 1991 роках Верховна Рада мала приймати Акт про відновлення незалежності.

Саме шляхом відновлення, а не проголошення незалежності після радянської доби пішли Латвія, Литва, Грузія та з певними застереженнями – Угорщина. Натомість українські парламентарі в 90-х роках не стали приймати рішення, щоб закріпити спадковість державності від УНР 1917 року.

Українська Республіка, проголошена 16 липня 1990 року достатньо стрімко розвивалася. Вже 1 листопада 1990 року зібралася на своє перше засідання Конституційна комісія, яка взялася до розробки Основного Закону України на основі Декларації про державний суверенітет. Концепція нової конституції України була схвалена на засіданні законодавчого органу 19 червня 1991 року.

24 серпня 1991 року у зв'язку із зміною державного устрою СРСР Верховна Рада Української РСР вирішила підкріпити свій суверенітет Актом проголошення незалежності України.

В самому Акті зазначається про незалежність України та створення самостійної української держави, а також про неподільність і недоторканність території України. Також утверджено чинність виключно Конституції і законів України.

20 лютого 1992 року була виправлена дата Дня незалежності. Постановою Верховної Ради вона була перенесена з 16 липня на 24 серпня. Так Українська державність стала на один рік молодшою.

Таким чином, Декларація про державний суверенітет України є документом історичної ваги, який поклав початок розбудові суверенної, незалежної держави, став поворотним пунктом в історії цілої нації, змінив хід подій на користь України. Декларація стала одним із перших рішень Верховної Ради, в якому було розгорнуто програму політико-правового, соціально-економічного і культурного будівництва незалежної України. Прийняття Декларації вселило великі надії у громадян у відродження і економічне зростання для забезпечення матеріальних і духовних потреб українського народу.